

Hade det kunnat bli annorlunda?

Ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt, 1846 års skärpta censur och dess kontext

DEN 6 MAJ 1846 SLÄNGDE Alexander Armfelt i all hast – och uppenbart upprörd, vilket de för honom ovanliga stavfelen tyder på – ihop ett kort brev till Casimir von Kothén, guvernören i Viborg. Han inledde med följande ord:

Jag har ont om tid, min käre Casimir, och kan bara skriva några rader till Er för att säga att Ni inte behöver göra annat än att vara lugn i hänseende till tidningscensuren, som [tillagt: sedan åtta dagar tillbaka] är underställd guvernörernas tillsyn.

Några rader senare följde utbrottet: ”De är riktiga djur, våra herrar redaktörer och våra herrar censorer, och jag befärad att man sist och slutligen måste förfara med stränghet.”¹ Även om man skulle välja att tolka ”animaux” i den överförda betydelsen ”idioter” ger denna mening en bild av Armfelt som journalistföraktare och fiende till pressfriheten. Han är uppenbarligen stolt över att ha uppfyllt von Kothéns krav på skärpning av censuren snabbare än denne hade väntat sig. Denna

Jag tackar Svenska litteratursällskapet i Finland och Aue-stiftelsen för att de möjliggjort återkommande forskningsresor till Finland. Jag tackar likaså Riksarkivet, Nationalbiblioteket och Helsingfors universitets bibliotek för deras tjänster.

1. Armfelt till von Kothén [24/4] 6/5 1846, Bl. 93r, Bd. 6, Kothenska samlingen, Riksarkivet, Helsingfors (RA). Datumangivelser inom klamrar enligt gammal stil. – Orig.: ”Je n’ai de tems [sic!], mon cher Casimir, que de vous traçer ces quelques lignes, pour vous dire que vous n’avez qu’à être tranquille pour ce qui regarde la censure des journaux qui est mise [tillagt: depuis huit jours] sous l’inspection des Gouverneurs. [...] Ce sont des vrais animaux [sic!] que Messrs nos Redacteurs et Messrs nos Censeurs et je crains bien que finalement il faudra sévir.” Alla citat översatta till svenska av översättaren utifrån författarens tyska översättningar.

åtgärd blev som bekant inte den enda skärpnigen av censuren kring 1848, tiden för de europeiska revolutionerna.

Störst uppmärksamhet i Finland väckte indragningen av tidningen *Saima*, som gavs ut av Johan Vilhelm Snellman, i december 1846 och förbudet 1850 mot utgivandet av skrifter på finska som inte tjänade till religiös uppbyggelse eller ekonomiskt gagn. Att även tidningen *Kanava* i december 1847 slutade att komma ut på grund av besvär med censuren har inte beaktats i lika hög grad. I denna artikel diskuteras om ministerstatssekreteraren Armfelt stödde den skärpta censuren under Nikolaj I av övertygelse, eller om han snarare försökte förhindra eller mildra den – och vilka möjligheter han i så fall hade att göra det.

Svaren på dessa frågor kan ge nya synvinklar på censurens historia i Finland och kasta ljus över den biografiska kunskapen om Alexander Armfelt – en man som i över trettio år (1842–1876) föredrog Finlands angelägenheter för kejsaren.

ARMFELTS BANA FRAM TILL 1840-TALET

Alexander Armfelt föddes i Riga den 12 april 1794.² Dit hade hans mor tagit sin tillflykt medan hans far Gustav Mauritz Armfelt uppehöll sig i Ryssland (Kaluga). Fadern hade i den napoleonska tidens omvälvningar i flera repriser förlorat sin ställning som en del av den politiska eliten och övergick 1810 från svensk till rysk tjänst. Där blev han snabbt kejsar Alexander I:s förtrogne. Efter studier i bland annat England avlade Alexander Armfelt 1814 en juridisk examen i Åbo. När hans far dog samma år beslöt han sig för att slå in på den militära banan. Hans fars vinnande natur hade gått i arv, men samtidigt visade det sig att faderns höga förväntningar på honom ledde till ett bristande självförtroende som följde honom livet ut. Dessutom kände han sig ibland fallen mellan två stolar.

Alexander Armfelt gifte sig 1820 med Sigrid Axelina Fredrika Oxenstierna af Eka och Lindö, efter en lång tvekan. Han drömde om ett lugnt liv i Sverige. Mellan åren 1821 och 1831 fick paret tre döttrar

2. I detta avsnitt baserar jag mig på Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Ungdom och läroår till 1832*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1938 och Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832–1841*, Helsingfors: SLS 1948.

och en son. Armfelt fortsatte emellertid sin karriär och familjemedlemmarna levde ofta på olika orter. Från 1836 – efter att hans hustru nedkommit med en dotter som dog kort därpå – tilltog oron för fruns hälsotillstånd, och trots flera kurvistelser utomlands avled hon i lunginflammation i S:t Petersburg 1841. Armfelts andra äktenskap med ryskan Alexandra Demidov, en avlägsen släkting till den ryska industriägarfamiljen, utpekades ofta i Finland som en mesallians.³ Den modersroll som hon förväntades ta för hans halv vuxna barn accepterades aldrig av barnen. De gemensamma barnen från detta andra äktenskap, Alexander, Nikolaj och Marie, dog i späda ålder 1844, 1847 och 1853. En lugn hamn hade Armfelt dock hittat under dessa år då han kunde köpa gården Ratula i Artsjö.⁴

Under dessa år av omskakande händelser och omvälvningar leddes däremot Armfelt till en topposition. Efter ministerstatssekreteraren Robert Henrik Rehbinders död 1841 blev han som dennes adjoint först tillförordnad och slutligen 1842 Rehbinders permanenta efterträdare.⁵ Rehbinder hade arbetat som sekreterare i vad som kom att uppfattas som den första finska kommittén, med säte i S:t Petersburg och grundad av Armfelts far, som nästan uteslutande bestod av finländare och som mellan 1811 och 1826 styrde den ryska politiken gentemot Finland. Efter att generalguvernören Arsenij Andrejevitj Zakrevskij hade orsakat kommitténs upplösning, blev Rehbinder kvar med uppgiften att förelägga kejsaren Finlands angelägenheter som underlag för beslutsfattande. I denna roll arbetade han från och med 1834 med titeln ministerstatssekreterare. Avgörande för Armfelts politiska socialisering var att han som Zakrevskijs adjutant hade fått prov på dennes förmåga att, med stöd i den ryska autokratin under Nikolaj I, genomdriva ärenden. Under Zakrevskijs tid hade personer bekännande den ortodoxa tron fått tillgång till statliga ämbeten i Finland, utan att Finlands ständer hade sammankallats för att godkänna en

3. Ett exempel finns hos Gabriel Nikander & Kurt Antell (red.), *Herrgårdar i Finland 2. Nyland II, Egentliga Finland*, Helsingfors: Söderströms 1928, s. 317.

4. Alex Snellman, *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2014, s. 126–127 och 172–173.

5. Om detta utförligt hos Kristiina Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiosta. Ministerivaltiosihtööri R.H. Rehbinder Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura (SHS) 2017.

ändring av den lag från svenska tiden som förutsatte luthersk tro av personer i statens tjänst. Den inskränkande klausulen att en lantdag hade varit nödvändig för en lagändring och att så inte skedde av aktuell anledning, lugnade inte Armfelt. Han förblev skeptisk till att Finland kunde försvara sin autonomi i fall av konflikt.

Armfelts förhållande till Zakrevskijs efterträdare furst Aleksandr Sergejevitj Mensjikov var precis lika angeläget. De hade en gemensam syster, utan att vara bröder, och fursten stödde Armfelt och var en pådrivande kraft bakom dennes utnämning till Rehbinders adjoint 1832. Härvid hamnade Armfelt i en mellanposition som samtidigt innebar ett beroendeförhållande, vilket var oangenämt för honom. Det var orsaken till att han försökte återinföra en sorts finsk kommitté som skulle ge mera vikt åt hans ämbete. Rehbinders inflytande baserade sig i mångt och mycket på hans erkända auktoritet, medan statssekretariatets instruktion i bokstavlig bemärkelse endast i mycket begränsad utsträckning gav Armfelt möjlighet att föra fram egna synpunkter. Det var Gabriel von Haartman,⁶ den mäktige vicepresidenten för senatens ekonomidepartement, som bragte Armfelts plan på en finsk kommitté på fall, i syfte att bevara sitt eget inflytande. Detta till trots uppskattade Armfelt von Haartman, eftersom han ansåg honom vara i stånd att utveckla Finland till en *viable state*, bland annat genom att införa en egen silvervaluta. Även Mensjikov stödde sig på von Haartmans fakkunskaper och arbetsförmåga, men styrde ändå själv politiken gentemot Finland in i minsta detalj genom att föredra direkt inför kejsaren. Därmed sträckte sig Armfelts myndighet ofta inte längre än till att vara "Mensjikovs föredragningskontor".⁷ Men hans myndighet var ändå viktig för generalguvernören, som genom att lägga fram sina projekt för Finland via en särskild minister, var avskärmad från de ryska ministerierna.

För Armfelt var den mäktige generalguvernören Mensjikov, som hade kejsarens oinskränkta förtroende, en garanti för Finlands särställ-

6. Han har senast behandlats av Kristiina Kalleinen, "Isänmaan onni on kuulia Venäjälle." *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) 2001.

7. Denna träffsäkra rubrik ur förarbetena till Jussilas bidrag i *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996* ingår tyvärr inte i den slutliga versionen. Osmo Jussila, *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*, Helsinki: Edita 1996, s. 51–298.

ning, som Armfelt värnade eftersom den utgjorde hans ansvarsområde.⁸ Detta blev tydligt när kodifieringen av all lag i det ryska riket utsträcktes till Finland, och Mensjikov använde Armfelts argument som ett slagkraftigt försvar för att hålla de finska lagarna separata från de ryska.⁹ Men samtidigt måste Armfelt försöka bortförklara irriterande incidenter i förhållandet mellan de båda länderna, såsom att en rysk student nekades inträde vid universitetet i Helsingfors, som engångsföreteelser.

I Armfelts politiska och privata biografi är förhållandet till Casimir von Kothen också speciellt. Båda hade samtidigt varit adjutanter för Zakrevskij och från och med Armfelts tid i S:t Petersburg hade de tät brevkontakt. De titulerade varandra vän, men Armfelt höll ändå von Kothen på distans, förmodligen för att denne ständigt uppmanade Armfelt att stötta honom i karriären. von Kothen hade uppenbarligen också målat upp sig själv som potentiell efterträdare till Armfelt. Samtidigt kunde Armfelt inte lösgöra sig från von Kothen eftersom han för det första inte ville undvara hans förtroliga information, och för det andra även framöver ville känna till dennes planer. Så fortsatte denna korrespondens i flera årtionden: von Kothen bestormade, Armfelt backade – och den utgör ett särdeles delikat objekt för forskningen.¹⁰

TIDIGARE FORSKNING OCH METODISKA UTGÅNGSPUNKTER

För att kunna svara på den i början ställda frågan om Armfelts hållning gentemot censurätgårderna kan man inte enbart granska hans konkreta handlingar. Man måste också fråga sig om han som ministerstatssekreterare initierade en mera omfattande inskränkning av pressfriheten och om han därför kan betraktas som början på

8. Carl von Bonsdorff, "Ministerstatssekreteraren greve Alexander Armfelts memoarer", *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 14, 1929, s. 77–97, här s. 92.
9. Detta behandlas första gången mera utförligt i Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Helsingki: SHS 1969, s. 195–207.
10. En biografi som strävade efter att rädda von Kothens ära skrevs av Rolf Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, Helsingfors: Söderströms 1953; Louis Antoine Leouzon-LeDuc skildrar von Kothens aspirationer i *La Finlande. Son histoire primitive, sa Mythologie, sa Poésie épique* 2, Paris: Labitte 1845, s. 331–332. Armfelts och von Kothens brevväxling: Bd. 6, Kothenska samlingen, RA; IIa 20b [VAY 232–243 (denna förkortning används i fortsättningen för den motsvarande mikrofilchen)], Armfeltska samlingen, RA, Helsingfors (i fortsättningen: AA).

en kedja av förtryck. Går det att se en ökning av kringskärningar?: förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn, alltså den så kallade subordinationsförordningen, tidningsförbud (bland annat av *Saima*) och tryckningsförbud (som berörde de flesta skrifter på finska).

Yrjö Nurmio har utförligt behandlat den äldre forskningen fram till 1940-talet i en monografisk genomgång av tryckningsförbudet.¹¹ Forskningsbidragen uppvisar klara skillnader, eftersom tillgången till källor långsamt utvidgats, men också eftersom de forskare som stod det finska språkpartiet nära såg den tidens (svenskspråkiga) tjänstemän som medskyldiga till tryckningsförbudet. De huvudanklagade var von Kothen och senatoren Otto Wilhelm von Klinckowström. Därtill har von Haartmans misstro mot den finska språkrörelsen konstaterats, men ställts emot hans krav på att tjänstemän skulle ha kunskaper i finska. Ställvis anför också de nämnda personernas yttranden gentemot Armfelt, men själv har han inte tilldelats någon roll i censurpolitiken. Armfelt framstår som en rent förmedlande instans. Generellt kan man säga att i samma utsträckning som de involverade finländska aktörernas inflytande relativiseras, riktas blicken mot de icke-finländska faktorerna. Tanken bakom tryckningsförbudet var att det skulle bekämpa oroligheter i Ryssland som hade uppstått i samband med Petrasjevskijgruppens sammansvärjning. Ryssland skulle avskärmats från den europeiska revolutionsvägen, och de nationella strävandena bland de finsk-ugriska folken inom det ryska riket skulle förhindras.

Nurmio själv stöder sig på en anteckning av Konstantin Fischer, chef för generalguvernörens kansli i S:t Petersburg. Anteckningen, som finns i statssekretariatets handlingar, behandlar utförligt orsakerna till 1850 års tryckningsförbud. Nurmio anser att anteckningen är den avgörande källan, och ser därför den skärpta censuren i Ryssland, i följd av de revolutionära läror som spreds i landet, som förebild för tryckningsför-

11. Yrjö Nurmio, *Tuistelu Suomen kielen asemasta 1850-luvun puolivälissä*, Porvoo: WSOY 1947, s. 16–33. Det ska särskilt nämnas att författaren Michail Borodkin i den detaljerade framställningen av Finlands historia under Nikolaj I är dåligt informerad om censurfrågan, och frågan som behandlas i denna artikel berörs inte alls – och detta trots att författaren hade tillgång till statssekretariatets handlingar och Mensjikovs papper. Michail Michajlovitj Borodkin, *Istorija Finljandii. Vremja Imperatora Nikolaja I-go*, Petrograd: Gos. Tip. 1915, s. 598–599.

budet. Oron för socialismens spridning till Finland, då den redan fått fotfäste i Sverige och Norge, ser han som den bakom liggande orsaken. Däremot ignorerar han helt regeringens förfarande mot J. V. Snellmans tidning *Saima*. Han nämner enbart att antalet finskspråkiga pressorgan minskade fram till 1850 och därefter begränsades till tidningen *Suometar*. Tryckningsförbudet verkar därmed inte vara en ytterligare censuråtgärd, utan framstår som ett språkpolitiskt slag mot det finska språket och dess utvecklingsmöjligheter. Nurmio nämner visserligen svårigheterna som Pietari Hannikainen, utgivare av tidningen *Kanava*, hade med von Kothen, men han nämner inte hur detta hängde samman med att censuren ställdes under guvernörernas tillsyn.¹²

Medan von Kothen i brist på bevis har fått en ”friande dom” av Nurmio, har Rolf Lagerborg gått ett steg längre och skrivit ett bistert försvar av sin morfars bror – ett försvar mot beskyllningen att von Kothen drev på förbudet av *Saima*. Däremot är Lagerborg öppen med att von Kothen var upphovsman till förordningen som ställde censorerna under guvernörernas tillsyn, och att det var med stöd i denna förordning som *Kanava* angreps. Lagerborg bestrider dock att von Kothen egentligen hade för avsikt att angripa *Saima*.¹³

Det var först tio år efter Nurmios bok som en undersökning av Ilmari Kohtamäki visade att *Kanava* inte drogs ned i avgrunden i egenskap av ”*Saimas* finskspråkiga eko”¹⁴ och som en följd av de åtgärder som riktades mot Snellmans blad. Snarare var det så att guvernörens censurövervakning – svärdet som senare användes mot *Saima* – hade smitts för kampen mot *Kanava*. Kohtamäki följer Nurmio i hans antaganden om von Kothens initiativ, men lösgör det från agerandet mot *Saima*. Han är också först ut med att tydligt visa att *Kanava* inte förbjöds, utan att de problem som censuren orsakade

12. Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 265–267.

13. Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 58–66. – Utöver språket skilde sig tidningarna åt också i många andra avseenden. *Saima* gavs ut i en större upplaga, distribuerades i hela landet och adresserade övergripande politiska problem. *Kanava* var däremot en liten viborgsk regionaltidning som riktade blicken mot landsorts-befolkningens nöd. När det gällde att fördöma pauperism läg båda tidningarna dock nära varandra; se nedan s. 60.

14. ”*Kanava – Saimaan suomenkielinen kaiku*”, enligt Päiviö Tommila (red.), *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio: Kustannuskiila 1988, s. 160.

tidningen var tillräckliga för att göra tidningen olönsam, vilket ledde till att den lades ner.¹⁵ Kohtamäkis utförliga innehållsliga analys av *Kanava* ligger till grund för Jouko Teperis analys av denna tidnings och den finskspråkiga pressens framträdande roll i samband med fennomanin i Gamla Finland.¹⁶

I slutet av 1900-talet fick pressforskningen ny kraft tack vare projektet Suomen lehdistön historia (Den finländska pressens historia).¹⁷ En lika noggrann undersökning som den av Pirkko Leino-Kaukiainen om censuren under den första förtrycksperioden¹⁸ har fortfarande inte skrivits om perioden som denna artikel undersöker. Pirkko Leino-Kaukiainen hade tidigare i en antologi gett ut Päiviö Tommilas iakttagelser om censurens historia under 1800-talets första hälft,¹⁹ vilka senare inkluderades i Tommilas heltäckande undersökning.²⁰ I denna undersökning återger Tommila händelsekedjan från tidningscensuren till tryckningsförbudet.

Raimo Savolainen har i sin utförliga biografi över J. V. Snellman följt den utveckling som ledde till förbudet av *Saima*.²¹ Redan den svenskspråkiga utgåvan av Snellmans verk hade på sätt och vis synliggjort Armfelts indirekta påverkan genom att integrera och utförligt kommentera bland annat Johan Jakob Nervanders brev till Snellman, vilka innehåller en vädjan om måttfullhet.²² Det blir framför allt

15. Ilmari Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava", uudenaikaisen lehdistömmen ladun-avaaja*, Helsinki: SKS 1959, särskilt s. 197–214.

16. Jouko Teperi, *Vanhan Suomen suomalaisuusliike 1. Kehityspiirteitä ja edustajia 1830-luvulta 1850-luvun alkuun*, Helsinki: SKS 1965, s. 85–90, 137–139, 276–277.

17. För resultaten av projektet se *Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja* 1–25, Helsinki 1975–1984.

18. Pirkko Leino-Kaukiainen, *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891–1905*, Helsinki: SKS 1984.

19. Päiviö Tommila, "Sensuuriolot ennen vuotta 1865", Pirkko Leino-Kaukiainen (toim.), *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Helsinki: Suomen sanomalehdistön historia-projekti 1980, s. 3–16.

20. Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 23–266, särskilt s. 143–174.

21. Raimo Savolainen, *Med bildningens kraft. J.V. Snellmans liv*, Helsingfors: SLS 2019, s. 416–456. (En svensk delöversättning av Leif Pietilä och Pertti Hakala, av Raimo Savolainen, *Sivistytksen voimalla. J.V. Snellmanin elämä*, Helsinki: Edita 2006, som behandlar Snellmans liv och verksamhet fram till 1863.)

22. Viktig i detta sammanhang är J.V. Snellman, *Samlade arbeten 5, 1845–1847*, Helsingfors: Statsrådets kansli 1995, s. 599–648 passim kommenterade, särskilt s. 724–726, 745–746 och 765–766.

tydligt att övervakningen av *Saima* prioriterades av Mensjikov och av hans kansli i S:t Petersburg i samråd med censuröverstyrelsen och senaten redan långt före Armfelts ovan nämnda brev till von Kothen. Enligt Savolainen ansågs kritiska artiklar i *Kanava* vara farliga först när de publicerades på svenska i Snellmans blad (som till exempel artikeln ”Ny Proletärfabrik”²³). Följaktligen har Olli Matikainen i sin undersökning av *Kanava*, som ingår i en bok om Viborgs läns historia, kallat Snellmans beröm av *Kanava* för en ”dödskyss” för tidningen.²⁴

I nyare översiktsverk om press- och censurhistoria, läggs starkare fokus på helhetssammanhanget mellan censuråtgärder och yttrandefrihet, och mindre fokus på enskilt ansvar och processer. Detta medför i sin tur att detaljer ibland förklaras på ett missvisande sätt.²⁵ Det är dock uppenbart att de nyss nämnda frågorna gällande påverkan och initiativ blir mer relevanta när man vill utreda de ansvariga personernas inställning. Genom att man återvänt till biografien som historisk forskningsgenre har denna aspekt åter ökat i betydelse.²⁶

Det föreligger ändå ett metodologiskt problem eftersom det enbart finns ett fåtal källor rörande de agerande personernas motiv och tankar. Fastän man till exempel har tillgång till Armfelts korrespondens med von Kothen från den ifrågavarande tiden, måste man fråga sig om Armfelt inte döljer lika mycket som han avslöjar, med tanke på det problematiska förhållandet dem emellan. Armfelts brev till flera av de andra personerna han brevväxlade med (till exempel Johan Mauritz Nordenstam, universitetets vicekansler, guvernör, senator och lantmarskalk, samt senatoren Carl Olof Cronstedt) är inte bevarade. De

23. ”Ny Proletärfabrik”, *Saima* 12/3 1846.

24. Olli Matikainen, ”Harakka joka sian tappajaisissa”: Sanomalehdistö Viipurin läänissä”, Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin läänin historia 5. Autonominen Suomen rajamaa*, Keuruu: Karjalan kirjapaino 2014, s. 419–430, här s. 420.

25. T. Ex. Kaarle Nordenstreng (toim.), *Sananvapaus Suomessa*, Tampere: Tampere University Press 2015. På s. 48 förbises den finska byråkratins delaktighet; i Riku Neuvonen, *Sananvapauden historia Suomessa*, Helsinki: Gaudeamus 2018, s. 113, flyttas första steget – förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn – till händelsekedjans slut.

26. En år 2017 utkommen bok om detta är Hans Renders, Binne de Haan & Jonne Harmsma (eds.), *The Biographical Turn*, London: Routledge 2017, särskilt s. 3–12, 31–41, <https://doi.org/10.4324/9781315469577>; se också seminarieföredragen i ”Historikern och biografien”, *HTF* 94, 2009: 4, s. 441–494.

agerande personerna i S:t Petersburg skrev sällan till varandra eftersom de träffades personligen. Mensjikovs korrespondens som digitaliserats av Ryska Krigsflottans arkiv i S:t Petersburg, och numera är tillgänglig i Riksarkivet i Helsingfors, ger ändå viktiga upplysningar. Armfelts dagbokskalender, som bevarats i sin helhet, listar i sin tur brev och möten, men inte deras innehåll, orsaker eller resultat.

Eftersom Armfelts papper, liksom även von Kothens och von Haartmans, blott innehåller strödda anmärkningar rörande censur, får myndigheternas officiella handlingar en speciell betydelse för denna studie. Även om man kanske inte hittar de faktiska orsakerna till ett politiskt steg i de officiella dokumenten, har dessa papper en särskild relevans här. Statssekreterarens kansli hade för vana att förstöra renskrivna versioner på ryska av ett förslag om det inte vann kejsarens godkännande i preliminära diskussioner. Bara den slutgiltigt godkända versionen brukade sparas. Utkast på svenska bär dock alla ändringar som gjorts i en ibland komplicerad beslutsprocess. Man får utgå från att Armfelt deltog i denna process, och då ingen annan källa för en lika nära hans tankar är detta tillvägagångssätt berättigat. Detta angreppssätt har jag inhämtat från det arbete som gjordes inom ramen för projektet Hallintohistoria (administrationshistoria) på 1990-talet,²⁷ och det har visat sig vara fruktbart för de frågor som behandlas i denna artikel.

CENSURVÄSENDET I STORFURSTENDÖMET FINLAND UNDER NIKOLAJ I

När Alexander Armfelt anträdde ämbetet som ministerstatssekreterare var censurförhållandena i Finland fastställda genom en förordning från den 14 oktober 1829.²⁸ Med denna förordning överförde senaten den strikta ryska censurförordningen från 1826 (reviderad 1828) till finländska förhållanden. I samband med detta drev generalguvernör-

27. Jfr Seppo Tiihonen (ed.), *Institutions and Bureaucrats in the History of Administration*, Helsinki: Hallintohistoriakomitea (HHK) 1989, bl.a. s. 89–93.

28. Det följande jfr Tommila, "Sensuuriolot ennen vuotta 1865" och vidare Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 102–105. Jfr "Förordning ang. Censuren och Bokhandeln i Storfurstendömet Finland, gifven d. 2 (14) Okt. 1829", *Samling af placater 5. 1825–1829*, Helsingfors: Wasenius 1831, s. 508–532, särskilt §§ 12–14, 31–32, 67–68, 76.

en Arsenij Andrejevitz Zakrevskij igenom kravet på förhandscensur hos kejsaren.²⁹ Till skillnad från i Ryssland var det i Finland ändå inte förbjudet att diskutera förbättringar av statsekonomin, såvilda förbättringarna var avhängiga av regeringsåtgärder.³⁰ Finlands generalguvernörer uppskattade definitivt en sakkunnig press.³¹ Att genom administrativ lagstiftning utfärda den ryska censurförordningen var problematiskt då också Gustav III, genom 1772 års statsvälvning, hade återintroducerat censurbefogenheter till statsmakten. Tryckfriheten i Finland var begränsad redan när landet blev en del av Ryssland,³² vilket innebar att de autokratiska kejsarna utan svårighet kunde bevara Sveriges gamla lagar också i fråga om censuren.

En censuröverstyrelse, för det mesta bestående av tre ledamöter, och en censurkommitté var huvudansvariga för censursystemet.³³ På varje ort utanför huvudstaden där det fanns ett tryckeri representerades censuren av en lokal censor. Senaten hade rätt att godkänna grundandet av tryckerier och att godkänna nya periodiska skrifter, samt att förbjuda existerande periodiska skrifter. Senaten skulle tillfråga censuröverstyrelsen i dessa frågor, men satte sig ofta över censuröverstyrelsens mera stränga kriterier. I egenskap av universitetets vicekansler förestod Alexander Thesleff censuröverstyrelsen under den

29. Alexis Lillja, *Arsenij Andrejevitz Zakrevskij*, Helsinki: SKS 1948, s. 324.

30. Om den ryska förordningen se Aleksandr Michailovič Skabičevskij, *Očerk istorii russkoj cenzury*, SPb: Pavlenkov 1892, s. 220–224.

31. Till och med i den varning som Mensjikov, genom tredje part, lät meddela Snellman uttryckte han sin uppskattning av Snellmans person och kunskaper. Att man var tvungen ”att för landets bästa uppoffra [! Schweitzer] tidningen” visar att man beklagade förlusten av ett pressorgan som höll en hög nivå. Nervander till Snellman, efter 21/3 1846, Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 613–614, 764. Citatet på s. 613. (Mensjikovs egna ord återgavs av Nervander.)

32. Neuvonen, *Sananvapauden historia*, s. 92–97.

33. Censurkommittén hade sin bas i Helsingfors och bestod av en ordförande och fyra censorer som på förslag av censuröverstyrelsen utnämndes av senaten. Kommittén utförde uppgifter i anslutning till censuren i Helsingfors, men föreslog också lokala censorer att utnämnas av censuröverstyrelsen. Censuröverstyrelsen hade uppsikt över censurväsendet, avgjorde meningsskiljaktigheter mellan censorerna, och hade rätt att via senaten föreslå kejsaren nödvändiga ändringar av eller ge upplysningar om censurförordningen. Censuröverstyrelsen fällde det slutgiltiga avgörandet i innehållsliga frågor rörande censuren. Censorerna och andra tjänstemän kunde vända sig till senaten i fall av anklagelser gällande skötsel av deras förpliktelser.

här behandlade perioden.³⁴ Förutom den allmänna censuren bedrevs det en akademisk censur vid universitetet, och gällande andligt innehåll bedrevs censur av domkapiteln i Åbo och Borgå. Utländska periodiska skrifter censurerades omedelbart av postdirektören. Utländska böcker, med undantag av sådana böcker som var avsedda för universitetet, granskades vid behov av censurkommittén.³⁵

I egentlig mening var censurbestämmelserna inte alltför strikta: det var förbjudet att smäda och ifrågasätta religion och att misskreditera kungahuset, och därutöver förbjöds bristande aktning för regeringen och grundlagarna, osedligt innehåll och kränkning av den enskildes ära och privatsfär. Då censorerna dessutom brukade rekryteras från den lokala intelligention fanns det – bortsett från att förhandscensuren var ett hinder i sig – inga strikta begränsningar av tryck- och informationsfriheten. I allmänhet försökte man förhindra att tryckalster som ansågs skadliga nådde offentligheten. Men samtidigt gav man bildade och högtstående personer tillgång till sådana skrifter eftersom man litade på deras omdömesförmåga. Statsledningen ansåg dessutom att censuren hade en uppgift i att säkerställa en viss litterär och informativ nivå.³⁶ Förväntningen var att man:

[...] med hjälp av förhandscensuren kunde, på ett kraftigare sätt än tidigare, blockera skrifter som kunde väcka tvivel på tron på Gud, kyrkan och överheten. Lika väsentligt var att blockera utländsk litteratur som kunde rubba samhällsfreden. Sett från statsledningens synvinkel var censuren ett viktigt verktyg för säkerhetspolitiken.³⁷

34. Utförligt om censurmyndigheternas personalförändringar i Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 148–151.

35. Ivar Heikel, *Helsingfors universitet*, Helsingfors: Söderströms 1940, s. 461; Voitto Silfverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri*, Helsinki: SKHS 1977; Marianna Tax Choldin, *A Fence Around the Empire*, Durham, N.C.: Duke University press 1985.

36. Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle*, Helsinki: SKS 2008, s. 189. Till exempel beviljades en kulturperson som baron Ludwig Heinrich Nicolay oicensurerad tillgång till utländska tidskrifter. Salaisets aktit 51 (1847), KKK Fc 38, RA. Arkivcitatsom hänvisar till generalguvernörens kansli och statssekretariatet följer Riksarkivets vedertagna förkortningar KKK och VSV (utan att RA anges). För handlingarnas huvudserier används den korta formen bestående av nr/år.

37. Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 103.

REGERINGSPOLITIKEN UNDER 1840-TALET OCH
DESS KRITIKER

De viktigaste stegen som stärkte censurens makt i Finland togs överraskande nog före den stora skärpningen av censuren i Ryssland. Dessa steg verkar ha förutbestämt mannen bakom dem, generalguvernören Mensjikov, att bli ordförande för det ryska rikets första preliminära censurkommitté, som bildades den 28 februari 1848.³⁸ Han drog sig hur som helst tillbaka och blev inte del av den ständiga kommittén som bildades den 2 april 1848 och som leddes av Dmitrij Petrovitj Buturlin.³⁹ Kanske ville Mensjikov värna sitt finländska censursystem i och med att hans åtgärder inte följde ryska förebilder.⁴⁰

Regeringsarbetet återupplivades i Finland omkring år 1840. Senatens nyutnämnde vicepresident von Haartman utnyttjade sina insikter för att göra Finland till en *viable state*. På så sätt skulle man förhindra att landets underutveckling och fattigdom sågs som ett resultat av det ryska styret, som i sådana fall skulle diskrediteras. Missnöje som en följd av fattigdom skulle urholka den finsk-ryska konsensusen.⁴¹ Mensjikov initierade själv otaliga förbättringar, fastän han satt i S:t Petersburg – och detta nästan alltid efter att också ha hört senatens åsikt.⁴² De flesta i landet delade däremot inte von Haartmans merkantil-kamerala ansats och hans strävan att rikta in den ekonomiska politiken mot Ryssland, särskilt inte i de västligt orienterade delarna av Österbotten. Samtidigt konfronterades J. V. Snellman, som hade socialiserats i Österbotten och som hade rest mycket i Västeuropa, med de problem som fanns i landets östra delar. Han blev rektor i Kuopio 1843 eftersom universitetet inte erbjöd honom en tjänst, och började

38. Fedor Aleksandrovič Petrov, *Formirovanie sistema universitetskogo obrazovanija v Rossii T. 4, Č. 2. Studenčestvo*, M.: Izd-vo Moskovskogo un-ta 2003, s. 223.

39. Enligt Kristiina Kalleinen, *Suomen Kenraalikuvernemntti*, Helsinki: HHK 1994, s. 201, och med hänvisning till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 225, trivdes han inte med uppgiften.

40. Enligt *ibid.*, s. 290–292.

41. Utförligt om detta Kristiina Kalleinen, *Haartmanin elämä*, Helsinki: SKS 2001, särskilt s. 106–192.

42. Kalleinen, *Kenraalikuvernemntti*, särskilt s. 127–232, har beriktigtat den förhärskande bilden av Mensjikov och hans handlingar som en "absentee government" som stod utanför ärendena och befann sig utanför landet.

där publicera den svenskspråkiga *Saima*. I Kuopio fick han genom den viborgska lokalpressen upplysningar om beklagansvärda skeenden i Gamla Finland, vilket fick honom att föreslå förbättringar inför en publik som bestod av hela Finland. Snellmans tillvägagångssätt stod i motsättning till den upplysta absolutismens maxim ”Alles für das Volk, nichts durch das Volk” (Allt för folket, intet från folket) som tillskrivs kejsaren Josef II. För Mensjikov var Snellmans kritik olovlig främst av principiella skäl, men för von Kothen, i hans egenskap av guvernör i Viborg, var kritiken farlig på ett konkret vis.

För Armfelt framstod den komplicerade situationen på följande sätt: det fanns inget alternativ till von Haartmans insatser och målsättningar.⁴³ Denna politik, som inte förmådde väcka de dynamiska krafterna i samhället och som ständigt närde ett hopp om att närma Finland till Ryssland, kunde inte entusiasmera företrädarna för den vaknande nationen. Den förda politiken tedde sig för långsam och för ”ofinländsk”. Man kan anta att Armfelt i hemlighet hälsade kritiken mot den långsamma politiken välkommen, men kravet på politiskt deltagande och på att Finland skulle välja en självständig väg misskrediterade sig självt som ”demokratiskt” och ”separatistiskt”, och hotade Finlands profil som ett lojalt land. Denna profil var i sin tur oersättlig för bevarandet av landets särställning. Därför var den politiska ledningen i Finland mera mån om att censuren i Finland försvarade landets egen regering mot kritik inifrån än om att understöda ryska imperialistiska och antirevolutionära åtgärder.

Det finns dock ett ytterligare belägg för Armfelts inställning till censuren i denna situation. Han skrev till professor Nervander på följande sätt om Snellmans pressaktivitet, vilket Nervander citerar verbatim i ett brev till Snellman:

Jag erkänner för Er [Nervander], att jag hade önskat för hans [Snellmans] skull, att han skulle visa lite mer försiktighet i sättet han för pennan i tidningen han redigerar. Man måste veta hur man undviker klipporna, men denna färdighet är så oerhört svår [...], att man hittills inte i något land förstätt att hitta den rätta medelvägen.⁴⁴

43. Om Armfelts uppskattning av Haartman, se Kalleinen, *Haartmanin elämä*, s. 110.

44. Nervander till Snellman, 26/12 1845, Snellman, *Samlade arbeten* 5, Nr. 196, s. 594–595.
– Orig.: ”Je Vous avoue, que j’aurais désiré pour lui, qu’il mit un peu plus de prudence

I detta brev berättar Nervander för Snellman om Armfelts fruktlösa ansträngningar att trots allt utverka en universitetstjänst åt Snellman. Men det var säkert inte ovälkommet för Armfelt att hans kritik mot Snellmans publicistik också kunde läsas av denne. Man känner på samma gång att han beklagade att Snellmans frontala angrepp, som utmanade politik och censur, på längre sikt skulle leda till att Snellmans åsikter inte uppskattades eller tolererades och hans röst förstummades. Armfelts försiktiga sätt hade dock inga utsikter till framgång när det gällde en man som öppet erkände att han ”måste blanda salt i för att ha inkomst av en tidning”. Snellman låtsades dessutom vara ovetande om hur han hade kritiserat regeringen och kyrkan – och detta rakt inför Mensjikov.⁴⁵

VON KOTHEN SÄTTER PRESS PÅ ARMFELT

För att kunna bedöma huruvida Armfelt av övertygelse bidrog till en åtgärd som släckte Snellmans fackla, måste man närmare undersöka det brev från Viborgs landshövding till Armfelt på vilket Armfelt hastigt svarade med de ord som återges i början av denna artikel.⁴⁶ Detta brev är högst märkligt: von Kothén uttrycker inte bara en förväntan om att han som generalguvernör äntligen skulle utses till chef över censorn i Viborg, utan han förklarar också utförligt bakgrunden till de problem han hade med censurmyndigheterna. Det är som om han behövde övertyga Armfelt om att hans krav att ställa de provinsiella censorerna under guvernörernas tillsyn var berättigat, och att Armfelt var skyldig att jobba för att genomföra det.

dans la manière dont il manie la plume dans le journal qu'il redige. – Il faut savoir éviter les ecueils, mais ce talent est autant plus difficile [...] que jusqu'au présent dans aucune pays on n'a su trouver le juste milieu.”

45. Grot till Pletnjov, 7/19 II 1845, Jakob Grot & Pjotr Pletnjov, *Utdrag ur J. Grots brev-växling med P. Pletnjov*. 1. Översätn. av Walter Groundström, Helsingfors: SLS 1912 s. 125. Om detta senast Savolainen, *Snellmans liv*, s. 443. Snellmans rättfärdigande brev som rör sig på gränsen till ironisk provokation (konceptet i Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 614–615) skickades faktiskt [22/1] 3/2 1846 (rakt emot tvivlet som uttrycks i kommentaren), med ännu vassare formuleringar än i konceptet. Bl. 3, delo 271, opis' 3, Fond 19 (Archiv A. S. Mensjikova), RGAVMF, SPb.
46. von Kothén till Armfelt, Wiborg, [22/4] 4/5 1846. IIa 20b/1 [VAY 232], s. 144–146, AA.

von Kothen beklagade sig häftigt över den mildhet som censuren i Viborg hade visat: tryckaren av *Kanava* hade som en försiktighets-åtgärd kommit till von Kothen med en artikel som censorn inte hade haft några anmärkningar emot. von Kothen kunde inte läsa den finska texten och bad tryckaren att vänta med publiceringen tills innehållet hade granskats. Därpå publicerades en notis i *Kanava* informerande om att en artikel inte hade fått tryckas eftersom den var på finska.⁴⁷ När von Kothen ställde redaktören till svars, svarade denne att en guvernör inte hade rätt att ingripa mot tidningar – oavsett vad tidningen skrev om honom. von Kothen tillade i ett brev till Armfelt att hans besvär till censuröverstyrelsen i Helsingfors gällande denna incident ännu inte hade avgjorts. Hans krav var tydligt, guvernörerna måste ha uppsikt över censorerna.

von Kothens brev och Armfelts svar framstår ändå i ett helt annat ljus när man beaktar att förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn redan hade utfärdats. En tillhörande skrivelse hade sänts direkt från generalguvernörens kansli i S:t Petersburg till alla berörda guvernörer i Finland den 13/25 april 1846.⁴⁸ Skrivelsen nådde till och med det avlägsna Kuopio den 24 april/6 maj,⁴⁹ vilket betyder att den antagligen hade varit tillgänglig i Viborg i nästan en vecka innan von Kothen skrev till Armfelt.⁵⁰

Armfelt måste ha varit förundrad: von Kothen berättade att han redan den 21 mars 1846 hade beklagat sig för censuröverstyrelsen utan att ha fått svar.⁵¹ Det verkar som om von Kothen ville att ärendet

47. Notisen trycktes den [17/4] 29/4 1846 och återges av Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava"*, s. 199.

48. Salainen akti 43 (1845), Fc 37, KKK.

49. 6/5 1846, Salaisten kirjeiden diaari, Kuopion lääninhallituksen arkisto, Riksarkivet Joensuu (verksamhetsställe) (tidigare: Joensuu landsarkiv). Vänlig upplysning av arkivdirektör Jarno Linnolahti per e-post 18 maj 2015.

50. Det finns inga spår av ett sådant dokument bland de delvis förkomna arkivalierna om Viborgs guvernements förvaltning i Leningradskij oblastnoj gosudarstvennyj archiv. (Vänlig upplysning av arkivdirektör S. E. Krasnocvetova 17/12 2015.) Däremot nådde skrivelsen guvernörskansliet i Åbo redan [17/4] 29/4 1846. Kirje saapunut, nro 576, Diaari 1846, Ag 2, saap. salaisten asioiden diaari 1841–1897, lääninkanslia, Turun ja Porin lääninhallitus, Riksarkivet, Åbo (verksamhetsställe) (tidigare: Åbo landsarkiv).

51. von Kothens memorial av den 21/3 1846, där han yrkade på ett förbud mot *Kanava* och att en bestraffning av *Saima* prövades. Akt 23/106 från 1846, Kirjeasiakirjat Ea 5 (1844–1847), Sensuuriylhallitus, RA. – Censuröverstyrelsen behandlade faktiskt

äntligen skulle komma i rullning – men saken hade ju redan bestämts och von Kothens måste ha vetat detta. Eftersom Mensjikov redan hade tagit initiativet hos kejsaren den 3/15 april 1846,⁵² signalerar brevet att von Kothens önsknings kunde uppfyllas direkt av Mensjikov, utan Armfelts förmedling. von Kothens hade nämligen redan tidigare, i ett brev till Armfelt av den [31 mars]/12 april 1846, beklagat sig över att censuren inte tog sig an *Saima* och *Kanava* – men utan att lämna konkreta uppgifter om bråket med den lokala censorn.⁵³ Armfelt reagerade inte på brevet.⁵⁴ Det blev nu med all tydlighet klart att von Kothens hade fått generalguvernören att skrida till handling.⁵⁵

von Kothens brev till Armfelt av den [22 april]/4 maj 1846 var en kraftig maktdemonstration, och den var inte bara riktad mot Armfelt. Brevet var nämligen riktat till förste expeditionssekreteraren Claes Nordenheim ”för avlämnande i Storfurstendömet Finlands ministerstatssekreterares hus”.⁵⁶ Och undantagsvis var det skrivet på svenska så att också andra inom statssekreterariatet kunde läsa det obehindrat. von Kothens, som i vanliga fall inte förskonade Armfelt från stora och små klagomål och idéer, hade i det här fallet lämnat honom i en viss ovisshet om vad som redan var på gång i frågan.⁵⁷ Efteråt blottställde

von Kothens skrifvelse den 31/3 1846: ”hvad Gouv^{en} i förestående mätto anmält och hemställt vara af den beskaffenhet att någon åtgärd deraf icke föranleddes, utan borde Gouv^{ens} skrifvelse utur Diarium afföras samt förvaras”. 1845–1849, Sensuurihallitus Ca 5, Painoasiain yllihallitus I, RA.

52. Generalguvernörens föredragningsnot av [3/4] 15/4 1846, Bl. 204, Ca 6 (1845/6), KKK.
53. IIa/20b [VAY 232], s. 141, Armfeltska samlingen, Riksarkivet (i det följande AA).
54. Armfelt kvitterade visserligen brevet mottagande, men tog inte ställning rörande de båda tidningarna eftersom han kände sig sjuk. Armfelt till Kothens, P. S. av [3/4] 15/4 1846 beträffande brevet från föregående dag (samma som not 1). Följande brev av [10/4] 22/4 (ibid. Bl. 91–92) innehåller bara nyheter om befordringar.
55. Klinckowström antyder att Armfelt först misstänkte honom för att ha vidarebefordrat von Kothens resultatlösa besvär hos censuröverstyrelsen till Mensjikov. Klinckowström till Armfelt, 13/5 1846, IIa 20a/4 [VAY 212], s. 168–169, AA.
56. Brevet finns inordnat i brevsamlingen utan att det framkommer att det rör sig om en insprängning. Bl. 49, sub voce von Kothens, Casimir, Luettelo 602:4: Alexander Armfelts brefsamling, RA. I Armfelts dagbok (Ratulan arkisto 1, mapp 13–14 [VAY 913–926], AA) finns ingen anmärkning om några omständigheter som skulle förklara varför brevet skulle vidarebefordras till honom av Nordenheim.
57. von Kothens förteg t.ex. för Armfelt att han kände till censurkommitténs beslut att inte agera på hans besvär eller att besvara hans brev, men berättade det för Hannikainen. Hannikainen till Snellman, [17/4] 29/4 1846, Snellman, *Samlade*

von Kothen Armfelt inför myndigheten. Detta var ytterst oangenämt för Armfelt: von Kothen profilerade sig som en självständig politisk auktoritet i fråga om Finlands angelägenheter. Dessutom hade von Kothen uppenbarligen direkt tillgång till Mensjikov och ett betydande inflytande över honom.⁵⁸

VON KOTHEN AVGÅR MED SEGERN

Förutom konflikten med censorn fanns det ytterligare något som irriterade von Kothen. I *Borgå Tidning* hade han svarat på kritiken att han inte längre godkände arvsdelning av hemman om de nya jordlotterna inte var tillräckligt lönsamma (även skattemässigt).⁵⁹ Den 18 februari 1846 hade *Kanava* anklagat honom för att skapa mängder av jordlösa tiggare då han försökte skapa skattepliktiga storgods. Snellman refererade *Kanavas* artikel i *Saima* den 14 mars med den provocerande rubriken ”Ny Proletärfabrik”. von Kothen baserade sina ovan nämnda angivelser till censuröverstyrelsen mot de bägge tidningarna på dessa fall. Han betonade att den finskspråkiga tidningen *Kanava* haft för vana att leverera material till Snellman.⁶⁰ För von Kothen var den landsomfattande spridningen av negativa rubriker naturligtvis föregilig. Men den absurda motiveringen att *Kanava* kunde sprida kritik då de som skulle granska innehållet inte

arbeten 5, s. 620–622, jfr Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 200. von Kothen måste ha haft informanter då censurkommitténs protokoll, som nämns i not 51, nämner att myndigheten inte svarade von Kothen och inte visar tecken på att ha manipulerats i efterhand.

58. Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 198 antar att von Kothen personligen talade för sin sak hos Mensjikov och andra höga ämbetsmän i S:t Petersburg. Han refererar bl.a. till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 151, som dock inte tar ställning till detta. Men redan när von Kothen hos tryckeriet stoppade den ovan nämnda artikeln, kunde han tillkännage för Hannikainen den förestående förordning som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn. Hannikainen till Snellman, se föregående not; i brevet nämns också en nyligen avslutad resa till S:t Petersburg som von Kothen gjort.

59. Experternas åsikter går isär i frågan om von Kothen verkligen var oroad över bondgårdarnas livskraft eller om han syftade till att öka skatteintäkterna från större egendomar: jfr Jaana Luttinen, ”Perinteiset maaseutuelinkeinot autonomian ajalla”, *Viipurin läänin historia* 5, s. 196–248, här s. 196–199.

60. Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 151–152. De tillhörande dokumenten hos Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 268–274.

förstod finska, och att tidningen redigerades "[...] på ett språk, som tyvärr förstås av ganska få bland den bildade samhällsklassen",⁶¹ visar på von Kothens farhågor, nämligen att de som drabbades av missförhållandena kunde läsa om dem på sitt eget språk.

Varför var då von Kothen inte nöjd med de skärpningar som von Haartman börjat införa från och med 1845? Forskningen har visat att det inte stämmer att von Haartman förde fram idén att ställa de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn.⁶² I stället godkände kejsaren 4/16 april 1845 en av senaten föreslagen precisering till censurförordningen, att censuröverstyrelsen utan anklagelse kunde avsätta censorer liksom senaten kunde avsätta medlemmar av censurkommittén. Principen att åtal för tjänstefel alltid skulle vara offentliga gällde inte i sådana fall där missnöjet med censorerna berörde ämnen som var opassande för offentligheten. Detta var ett ingrepp i Finlands rättsordning, men tyglarna förblev i händerna på senaten.⁶³

Inte ens när von Haartman klagade över *Saimas* kritik av prästernas samhälleliga roll nämndes något om guvernörerna. Det hade varit bättre med ett slagkraftigt genmäle i pressen, skrivet av en auktoritet.⁶⁴ Även senare nöjde sig von Haartman med att endast klandra guvernörernas bristfälliga uppsikt, men han krävde inte deras direkta ingripande: de hade ju alltid möjlighet att lämna in ett klagomål gällande censorerna hos censuröverstyrelsen. Det hade inte passat sig för von Haartman att försvaga senatens och de centrala civila myndigheternas kontrollfunktion till förmån för kronomyndigheternas maktvertikal.⁶⁵

von Kothen ansåg däremot att det var oacceptabelt att en guvernörs enda möjlighet var att lämna in ett klagomål om censorerna till censur-

61. Ibid., s. 273.

62. Detta framför Kalleinen, *Kenraalikuvernementti*, s. 201 med hänvisning till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 296–297. I källan som anges där är det dock inte tal om guvernörernas roll.

63. VSV 77/1845, Bl. 8–10; den tryckta förordningen utfärdades [5/5] 17/5 1845. *Samling af Placater II, 1845–1846*, Helsingfors: Gröndahl 1848, s. 35.

64. För originalet av den av Danielson-Kalmari anförda skrivelsen från von Haartman till Mensjikov [8/12] 20/12 1845 se Salainen akti 43 (1845), Fc 37, KKK.

65. Om rivaliteten mellan senat och generalguvernör angående uppsikten över länsförvaltningen se Lars Westerlund, *Länsförvaltningen*, Helsingfors: HHK 1993, s. 43–71.

överstyrelsen. Ingen annan guvernör än von Kothen hade en jämförbar finskspråkig tidning inom sitt ansvarsområde.⁶⁶ Han kunde inte finska, censorn vägrade att leverera översättningar till honom,⁶⁷ och redaktören fränkande honom all rätt att påverka. *Kanava* var inte bara vassare och rakare än *Saima* utan dessutom kunde majoritetsbefolkningen läsa Hannikainens kritik. Föremålen för kritiken fanns på ort och ställe och var kända för befolkningen, och problemen berodde i princip alltid på guvernörens förvaltning. Dessutom fanns ett potentiellt missnöje med problem på donationsgodsen.⁶⁸ Av de här orsakerna utgjorde *Kanava* det naturliga målet för von Kothens angrepp.

Det tog inte lång tid för von Kothen att övertyga Mensjikov om att ställa de provinsiella censorerna under guvernörernas tillsyn: han hade ju bestämt att von Kothen skulle hålla ett öga på *Kanava*.⁶⁹ Till Klinckowström, som var ledamot av censuröverstyrelsen, hade Mensjikov redan tidigare skrivit:

Censurkommittén använder mycket lite energi till att hålla styr på tidningsmakarna, och om man är rädd för Snellman, kan man råka i en mycket värre ställning – nämligen den att vara rädd för Petersburg; ett resultat som jag i alla fall vill undvika, [...].⁷⁰

66. Visserligen fanns i Kuopio län Snellmans *Maamiehen ystävää*, men denna tidning begränsade sig till att skriva om jordbruk, historia och etnologi. Matti Kinnunen, *Kuopion sanomalehdistön historia 1844–1917*, Kuopio: Savon Sanomat 1982, s. 28, 35–36.

67. Beträffande detta återger Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava"*, s. 202–203, Hannikainens skildring i hans minnen som trycktes i *Uusi Suometar* 42/1886.

68. Utförligt om detta Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat*, Helsinki: SKS 1997. Därför hade von Kothen genom censorn velat förbjuda en omtryckning i *Kanava* av en förordning om hur jordägare i Kongresspolen handskades med sina bönder, vilken hade ingått i *Finlands Allmänna Tidning* (Nr. 220/1846). I *Kanava* gavs bönderna också ofta juridiska råd. Teperi, *Suomalaisuusliike 1*, s. 85 och 138.

69. Mensjikov till von Kothen, [30/12 1845] 12/1 1846, citeras i Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 64.

70. Mensjikov till Klinckowström, [11/1] 23/1 1846. Bref till O.W. Klinckowström, 1, RA. Orig.: "Le comitté de censure met bien peu d'énergie à reprimer les gazeteurs et si on a peur de Snellman on pouroit se placer dans une position bien plus mauvaise celle d'avoir peur de Petersburg; resultat qu'avant tout je voudrois eviter, [...]." Vidare klagade han över att "våra jurister" inte låter sig övertygas av kardinal Retz maxim att bara där tystnad råder kan folkens och kungarnas rätt utbalansera varandra. Mensjikov uttryckte sina farhågor ännu tydligare i fråga om möjliga reaktioner i S:t Petersburg, se nedan not 77.

Generalguvernörens kansli i S:t Petersburg hade för sin del, med iver och konsekvens, förföljt den ”huvudmisstänkte”, Snellmans *Saima*: Fischers anmärkning ”pora prekratit” (dags att förbjuda) om över-sättningen av *Saima* nr 12 ([16]/28 mars 1846) visade vägen för ett hårdhänt tillvägagångssätt.⁷¹

Att hävda att det var von Kothen som avgjorde *Saimas* öde skulle vara att tillskriva honom för stor ära.⁷² I sin skrivelse till censuröverstyrelsen hade han enbart hemställt om allmänna straffåtgärder mot *Saima*.⁷³ Däremot var hans klagomål över *Kanava* nog för att få generalguvernören att ändra på det finländska censurväsendets struktur. Samtidigt stod den oinvigde Armfelt vid sidan om händelserna, en omständighet som frikänner honom från allt som hade med *Saimas* öde att göra. Denna process förklarar dock varför Armfelt under åren som följde allt mindre motsatte sig skärpta åtgärder rörande finska angelägenheter. von Kothen kunde återigen – precis som i Voronov-affären⁷⁴ – genom sina kanaler ha misstänkliggjort Finlands lojalitet och framhållit långtgående krav som botemedel. Och följaktligen skulle alla modifieringsförsök från Armfelts sida ha tolkats som

-
71. Salaiset aktit 43 (1845), Fc 37, KKK. De översatta artiklarna och de vidtagna åtgärderna är uppräknade i Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 724–726. Vid denna tid väntade Mensjikov ännu på svar från censuröverstyrelsen på sin begäran som han framställt [11/4] 23/4 1846. Där önskade han att åtal skulle väckas mot Snellman och den ansvariga censorn, eftersom de sädde missnöje mot regeringen bland befolkningen, och kritiserade guvernörerna i Kuopio och Viborg, jfr Nurmio, *Taistelun Suomen kielen asemasta*, s. 151–154.
 72. Bedömningen att det var von Kothen som avgjorde *Saimas* öde spreds av Snellman själv 1862 och var länge den förhärskande meningen, men den förminskas av Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 58–66. Också Savolainen, *Snellmans liv*, s. 451–452 håller fast vid tesen utan att ge den tydligare konturer eller belägga den. Kanske har anteckningen ”med hemställan om indragning af Tidningarna ’Kanava’ och ’Saima’”, som gjordes när von Kothens skrivelse av den 20/3 1846 (nämd i not 51) diariefördes, påverkat denna bedömning.
 73. Se not 51. I själva verket utfärdades inget förbud mot *Kanava* – i motsats till vad det heter i senare beskrivningar – utan snarare ledde de besvär som riktades mot tidningen fram till december 1847 till att den blev olösam; mer detaljerat hos Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 207–212.
 74. Då informatorn Vasilij Voronov som förste ryss förgäves ansökte om antagande vid Helsingfors universitet, styrkte von Kothen honom i uppfattningen att avslaget bara berodde på hans nationalitet, fastän det förelåg berättigade invändningar mot hans leverne. Matti Klinge, *Studenter och idéer 1. 1828–1852*, Helsingfors: Studentkåren vid Helsingfors universitet 1969, s. 90–91.

bristande lojalitet. Guvernören kunde orsaka omfattande skador på alla håll – precis som en oförankrad skeppskanon i svår sjö.

ARMFELT FÖRSÖKER DET MÖJLIGA

Händelserna som har relaterats i det föregående förklarar varför Armfelt år 1846 inte bara råkade i en personlig kris utan också i en politisk kris.⁷⁵ En bidragande faktor till att han trots detta inte gav upp var att han behövde bevara den fördelaktiga konstellationen med Mensjikov. Kodifikationsfrågan som var mycket viktigare än censurbryderier var nämligen fortfarande oavgjord. Generalguvernören hade i mitten av 1845 anslutit sig till den finska revisionskommitténs invändningar,⁷⁶ men det var viktigt att han nu behöll denna ståndpunkt. Skulle konflikten med Snellmans tidning ge intryck av att Finland inte kunde kontrolleras effektivt inom ramen för landets egna bestående lagar – och av att den prisade laglydigheten bland gemene man lät sig påverkas av en uppviglare – så kunde Mensjikov inte längre på ett övertygande sätt försvara att Finlands särskilda lagar och rättigheter bevarades oförändrade.⁷⁷

Armfelt försökte för egen del kompensera för detta missförhållande, åtminstone i princip. Han satte ett frågetecken efter generalguvernörens oklara formulering av den 9/21 april 1846:

Med anledning av den rådande ofördelaktiga organisationen angående att ställa de lokala censorerna under censuröverstyrelsens tillsyn på grund av den stora distansen till ämbetsverket [...] har man allerhögst behagat befalla att ställa de lokala censorerna, i fråga om censuren av sådana verk, under guvernörernas tillsyn.⁷⁸

75. Detta skildrar von Bonsdorff i inledningen till de av honom utgivna memoarerna som börjar med år 1846. Bonsdorff, "Armfelts memoarer", s. 79–80.

76. Se not 9.

77. Att det fanns en sådan fara säger Mensjikov, via prokuratorn Carl Johan Walleen och förmedlat av Nervander, till och med direkt till Snellman: "Landets bästa ligger [...] däri att vara så bortglömt som möjligt. Öfversättas vissa af Dina artiklar i Tyska Tidningar och visas af dem, som önska nivellera Finland à la Russie på högsta ort, så kunna de (artiklarne) ei undgå at verka i nivellörernes interesse." Nervander till Snellman, efter 21/3 1846, Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 613–614, 764. Denna aspekt förbigås helt av Savolainen, *Snellmans liv*, s. 454–456.

78. Generalguvernören till ministerstatssekreteraren, SPb [9/4] 21/4 1846, No. 12842,

Men vad menades med uttrycket ”sådana verk”? Tidigare i texten står det ”broschyrer och periodiska skrifter”. ”Broschyrer” definierades som avtryck som omfattade upp till fyra ark (64 sidor). Korta volymer förvisso, men utan tvekan böcker. Men enligt stadgarna var censuren av böcker i hela Finland ställd under censurmyndigheterna i Helsingfors.

Armfelt försökte omedelbart lösa denna motsättning. Detta kan utläsas av den långa tidsperiod som förflöt mellan Mensjikovs framställning av saken för kejsaren den 3/15 april 1846 och den officiella kungörelsen. Det kan mycket väl ha varit så att just detta avstånd i tid skrämde von Kothen och ledde till den märkliga påminnelse han skickade till Armfelt.⁷⁹

Men en regelrätt protest förbjöd sig själv med anledning av att ärendet brådskade och i synnerhet då det var fråga om en sak som gällde statssäkerhet. Ordet ”brošjur” var ändå brett understruket i den akt som sedan skapades⁸⁰ – det hade bara behövts någon som ställt frågan om ordet. Armfelt hade dock redan försökt en gång och kunde inte göra det igen.

Denna partiella överföring av bokcensuren på de provinsiella censorerna var inget redaktionellt misstag. I Mensjikovs föredragningsnot hette det ännu ”periodiska skrifter och broschyrer”, vilket är logiskt eftersom de lokala censorerna ju bara var ansvariga för den periodiska pressen.⁸¹ Till ministerstatssekreteraren skrev generalguvernörens

originalet är som föredragningsnot inordnat i VSV Cc 141 (1846), Nr. 128, kopia i VSV 12/1847, Bl. 1.

79. Armfelts skrivelse, där han ”på det föreskrivna sättet” underrättade Mensjikov om det som denne själv hade föredragit, så att generalguvernören å sin sida förmådde senaten att vidta motsvarande åtgärder, sändes [19/4] 1/5 1846. VSV 12/1847, Bl. 2. Han gjorde inte ens en ny föredragningsnot, utan använde en skrivelse från Mensjikovs kansli i S:t Petersburg som anlänt som föredragningsnot [11/4] 23/4 1846. (Originalet är som föredragningsnot inordnat i VSV Cc 141 (1846), Nr. 128.) Här märks dock motsägelser: Mensjikovs nyssnämnda skrivelse daterad [9/4] 21/4, som har förtecknats som Nr. 128 i förteckningen över föredragningsnoterna, finns registrerad där som utfärdad [28/3] 9/4 1846 och föredragen [7/4] 19/4 (VSV Bc 6 (1845–1850)). Men i själva samlingen av föredragningsnoter är skrivelsen, med ändring av det ursprungliga Nr. 128, tillfogad en ännu tidigare föredragning av [28/3] 9/4 1846 – den har alltså ”inskjutits” med ett ännu tidigare datum. I handlingarna föreligger rentav två gånger det kuriösa fallet att en skrivelse sägs ha blivit föredragen före sitt avfattningsdatum – men detta visar på den fördröjning som inträtt.

80. VSV 12/1847, Bl. 1.

81. Generalguvernörens föredragningsnot den [3/4] 15/4 1846, Bl. 204, Ca 6 (1845/6),

kansli i S:t Petersburg helt enkelt ”censur av periodiska skrifter”. Det var troligen Fischer som plöjde igenom renskriften, som var klar för underskrift, och placerade ”broschyrer” före ”periodiska skrifter”.⁸² Formuleringen ”broschyrer och periodiska skrifter” betydde att de lokala censorerna var bemyndigade att utöva bokcensur, om böckerna inte var längre än 64 sidor.

Detta var en relativt viktig detalj: 1774 års svenska förordning om tryckfrihet gav varje medborgare rätt att på egen bekostnad ge ut förvaltningshandlingar. Att på så sätt i efterhand skapa offentlighet var ofta oangenämt för förvaltningen.⁸³ Privattruck av denna typ var för det mesta broschyrer och von Kothen kunde definitivt ha ett intresse av att stänga denna ventil för en kritisk offentlighet.⁸⁴ Varför von Kothen hade orsak att frukta publiceringen av rättegångshandlingar antyder en strid, vilken senare till och med kom att sysselsätta kejsarens böneskriftskansli i S:t Petersburg.⁸⁵ Mensjikov var visserligen medveten om de problem som rätten att trycka handlingar kunde medföra, men han hann inte angripa saken innan han drabbades av en sjukdom som fortgick i ett halvt år.⁸⁶ Möjligen utnyttjade von Kothen sina kontakter till generalguvernörens kansli – han hade ju lämnat kansliet bara två år tidigare – för att nå en alternativ lösning att kontrollera tryck av handlingar genom Fischers formuleringsknep som placerade ”broschyrer” före ”periodiska skrifter” i förordningen.

KKK. Där sägs också helt tydligt att den landsomfattande centrala bokcensuren i Helsingfors inte orsakar problem.

82. Generalguvernören till ministerstatssekreteraren (koncept), [9/4] 21/4 1846, Menneiden kirjeiden diaari, Da 91 (1847), KKK.
83. Timo Konstari, *Asiakirja-julkisuudesta ballinnossa*, Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys 1977, s. 51; Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 137.
84. Ännu år 1850 i fallet med tryckaren Nordensvan i Tavastehus höll Fischer fast vid att tryckningen av broschyrer och periodiska skrifter (i denna ordföljd!) är underställd de lokala censorernas censur; jfr KKK 40/1845.
85. Carl Fredrik von Fieandt hade begagnat sig av sin rätt att sälja sina gårdsprodukter direkt (i det här fallet till arbetare vid Saima kanal). Detta förbjöd von Kothen för att försvara kanalförvaltningens försörjningsmonopol. KKK 175/1849; VSV 326/1849.
86. Mensjikov upphävd dock inte rätten att trycka handlingar, utan skärpte bara bestämmelserna. Neuvonen, *Sananvaupauden historia*, s. 113.

Ironiskt nog var det von Kothen själv som gav en anledning till att åtgärda de brister som Armfelt måste acceptera i den snabbt tillkomna förordningen om att censorerna skulle underställas guvernörerna. Efter den lokala censorns död föreslog han Jaakko Juteini⁸⁷ som efterträdare och krävde att censuröverstyrelsen skulle utnämna honom. Censuröverstyrelsen bad censurkommittén, som var ansvarig för de lokala censorerna, om ett ställningstagande. På detta sätt kunde tid vinnas och mera och bättre argument förberedas.⁸⁸

Censurkommitténs svar av den 29 juni 1846 behandlades av censuröverstyrelsen den 27 oktober. Som första punkt tog svaret upp frågan om rätten att föreslå lokala censorer. Därefter anmärkte kommittén på att det saknades en definition av ordet ”broschyr” – med detta ord kunde också avses andra skrifter av mindre omfång och därmed kunde de lokala censorernas befogenhet sträcka sig längre än till periodika. Vidare framförde kommittén att det borde regleras hur den drabbade skulle kompenseras, åtminstone i fall där en skrift som godkänts av censurkommittén för huvudstaden förbjöds av den lokala censorn eller av guvernören. Kommittén ställde också frågan vem som skulle medla i eventuella konflikter mellan lokala censorer och redaktörer.⁸⁹ Följaktligen bad censuröverstyrelsen kejsaren om ett klagörande i frågan om censuröverstyrelsen också i fortsättningen var ansvarig för utnämning av och tjänsteuppsikt över de lokala censorerna samt för reglering av motstridiga censurbeslut.⁹⁰

Senaten beslöt instansvägen 11/23 november 1846 genom ett majoritetsbeslut att undvika de grundläggande frågorna som lyfts

87. Juteini, en finskspråkig författare och poet, hade själv varit offer för den ”andliga” censuren (Silverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri*, s. 64–68) men han utövade det förväntade trycket på *Kanava* – kanske för att han själv ville grunda en tidning. Matikainen, ”Harakka joka sian tappajaisissa”, s. 420–421.

88. Sammanträdesprotokoll den 26/6 1846, Konseptipöytäkirjat 1845–1849, Sensuuriylihallitus, Ca 5, Painoasiain Ylihallitus I, RA.

89. I Viborg fanns en sådan konflikt beträffande frågan som nämns i not 68.

90. Censurkommitténs skrivelse till kejsaren den 27/10 1846. Kirjekonseptit 1845–1849, Sensuuriylihallitus, Da 4, Painoasiain Ylihallitus I, RA.

fram av censurkommittén.⁹¹ Oenhetliga censuratgärder kunde visserligen vara problematiska, men man ansåg att det räckte med att klargöra att guvernörerna, då de befann sig i länshuvudstaden, hade uppsikt över de lokala censorernas tjänsteutövning. Guvernörerna hade i huvudsak rätt att förbjuda artiklar som de ansåg vara opassande men som godkänts av censorn – oavsett om det handlade om periodiska skrifter eller broschyrer. Vidare hade de befogenhet att dra in tryckta nummer med sådana artiklar tills censorn inhämtat censuröverstyrelsens beslut. Detta betydde att inget av de övriga spörsmål som tagits upp av censurinstanserna behövde behandlas desto mera. I subordinationsförordningen fanns ju inga tecken på att censuröverstyrelsens kompetens skulle ha beskurits. Begreppet ”broschyr” var således åter begränsat till periodika. Guvernörernas kontrollfunktion erkändes, men då det gällde tvistemål var guvernörerna underordnade censuröverstyrelsen, som fattade de avgörande besluten.

Vid senatens omröstning om censurfrågan var det bara två senatorer som avvek från majoriteten och som ville hemställa till kejsaren att besluta om angelägenheten i sin helhet – en av dem var den mäktige von Haartman. Vid första anblicken ter sig hans ställningstagande som en veklings plågade slingringar. Då man tittar lite närmare visar det sig att ställningstagandet innehåller ett tydligt budskap till Mensjikov och Armfelt, och i slutändan till och med till kejsaren. von Haartman hade inte invigts i skapandet av subordinationsförordningen och man hade under tidspress skrivit en förordning, vars hantverksmässiga brister nu påvisades av censurmyndigheterna. Senatsmajoriteten framlade ett förslag som visserligen skulle avhjälpa dessa brister utan ändringar i förordningen, men samtidigt skulle förslaget nästan fullständigt motarbeta Mensjikovs avsikt. Till detta ville inte von Haartman medverka. Men han ville nå klarhet i fråga om det motsägelsefulla i begreppet ”broschyrer” – genom ett nytt beslut av kejsaren. Det var som om von Haartman hade sett det stora frågetecknet Armfelt hade placerat vid ordet ”broschyrer” och nu ställt Armfelts fråga ännu en gång.

Armfelt hade enligt sin instruktion varit tvungen att i en föredrag-

91. Senatens ställningstagande, senatsprotokollet (Bl. 6–15), samt censuröverstyrelsens skrivelse och sammanträdesprotokoll (Bl. 16–22) ingår i VSV 12/1847.

ningsnot framlägga denna oenighet i senaten i hela dess vidd – även med Mensjikovs tillhörande ställningstagande – för kejsaren. Men saken hade inte framlagts för kejsaren i normal ordning. Mensjikov hade inte vidarebefordrat senatens förslag till föredragning av ministerstatssekreteraren, utan skickade från sitt kansli i S:t Petersburg ett eget förslag den 18/30 november 1846. Till detta förslag skulle Armfelt inhämta kejsarens godkännande.⁹² Detta förfaringsätt gav sken av att det bara handlade om små justeringar och att förslaget således inte behövde föredras inför kejsaren. Men till en så praktisk lågprofilslösning lämpade sig senatens protokoll inte särskilt bra. Protokollet lades visserligen till statssekretariatets handlingar, men det registrerades med ett mycket senare mottagningsdatum.⁹³ Mensjikov ville uppenbarligen visa att han själv hade tagit initiativet till att korrigera bristerna som uppräknades ytterst noggrant i senatsbeslutet. I annat fall hade det inte bara synliggjort ett fel som begåtts av hans kansli, utan också visat på en motsträvighet bland finländska ämbetsmän på allra högsta ort.

Också i det här fallet visar den iögonfallande tidsluckan i handlingarna att det före den officiella föredragningen skedde livliga förhandlingar, i vilka även Armfelt och Nikolaj I var involverade. Ett informellt följebrev som Fischer sände till Armfelt vittnar om detta:

Jag har äran att till Ers högvälborne vidarebefordra senatens förslag om censorerna, som beslutats, som Ni vet, genom allrahögsta order. Eftersom det förekommit skillnader på grund av bristfällig redigering, skall Ni dock inte vänta att på redaktionell väg taga bort dessa vid meddelandet av den nya ordern.⁹⁴

Ännu år 1846 (enligt gammal stil), det vill säga före Fischers notis, hade man inom Armfelts myndighet filat på en föredragningsnot som skulle

92. Ibid., Bl. 4–6.

93. Senatsbeslutet med protokoll är försett med följande anmärkning beträffande ankomstdatum "No. 3405 poluč[eno]. 17/29. 12. 1846". VSV 12/1847, Bl. 6.

94. Orig.: "Čest' imeju preprovodit' k Vašemy Prevoschoditel'stvu predstavlenie Senata o cenzorov, kotoroe razrešitsja Vm. povelaniem vam izvestnym; no kak tut est' voprosy vsledstvija ošibočnoj redakcii, to ne izvolite Vy pri sobščeenii novogo poveljenja ustranit' redakciej eti voprosy." Fischer till Armfelt [27/12 1846] 7/1 1847, VSV 12/1847, Bl. 5.

uppfylla Mensjikovs önskemål. I sitt utkast hade generalguvernören ju korrigerat det logiska felet beträffande broschyrerna. Uppenbarligen hade Armfelt också övertygat honom att precisera censorernas plikter, vilket innebar att guvernörerna hade att bestämma om vilka ämnen de artiklar skulle handla om som lades fram för censorerna till förhandscensur. Först därefter kunde de förbjuda opassande artiklar. Detta innebar att von Kothen till exempel inte längre kunde anmäla en censor för tjänstefel med motiveringen att den hade godkänt sådana artiklar som inte borde ha fått trycktillstånd.

I övrigt förblev linjen strikt: urval, utnämning och avsättning av de lokala censorerna skulle inte mera ligga på censurförvaltningens ansvar, och generalguvernören förbehöll sig rätten att ta ställning till guvernörernas förslag. Censorerna kom således att ingå i regeringens maktvertikal.

Armfelt hade därutöver försökt bevara en rest av tjänstemannarätten beträffande de lokala censorerna – åtminstone om det inte var frågan om avsättning. Ett anteckningsutkast för föredragning på ryska 1846 innehåller ännu många intensiva reflektioner som strukits, kompletterats och skrivits över. Först övervägde man på Statssekretariatet en temporär suspendering som en mildare sanktion, men sedan kom man på åtgärden att guvernören, om censorns förseelse inte var så grov att den innebar avsättning, hade rätt att i laga ordning ställa censorn till svars för försummande av sina åligganden.⁹⁵ På så sätt vore censorerna underkastade den allmänna finländska tjänstemannarätten och inte de stränga bestämmelserna för kronotjänstemän.

Armfelt hade önskat föredra det ovan stående, men notens renskrift (in blanko utan datering) ligger oanvänd bland föredragningsnoterna – närmare bestämt bland generalguvernörens föredragningsnoter.⁹⁶ I förteckningen över föredragningsnoter noterades Armfelts not som nummer 32 (den enda) för den 22 januari/[3 februari]. Men noten lades inte med bland noterna med detta nummer.⁹⁷ I stället för Armfelts not

95. VSV 12/1847, Bl. 24.

96. I den svenskspråkiga versionen av föredragningsnotens utkast i statssekretariatets handlingar står med blyerts "Föredragen HMt af Generalgouverneuren Fürst Menschikoff" och det felaktiga datumet "29. Januar" tillsammans med blankoåret "1847". Ibid., Bl. 23.

97. Jfr förteckningen VSV Bc 6 med föredragningsnoten i VSV Cc 147 (1847).

godkände kejsaren Mensjikovs föredragningsnot nr 463, som innehöll hans lösningsförslag i samma fråga, vilken han förutseende hade avfattat föregående dag.⁹⁸ Där infogade generalguvernören åter, till skillnad från Armfelt som framförde ett lindrigare förfaringssätt, att censorerna skulle behandlas på samma sätt som kronotjänstemän. Det här behöver dock inte betyda att Mensjikov ignorerade eller misskände Armfelts föredragningsnot.⁹⁹ Som ett tecken på samförstånd kan ses att Mensjikov personligen uppsökte Armfelt två dagar senare – och kanske förklarade att det inte fanns någon annan lösning.¹⁰⁰

Antagligen förargade det Armfelt att han inte hade förmått ge förfarandet den utformning han önskade, nämligen en anhållan om tillägg till föreskrifterna som utfärdats i maj 1846. Samtidigt måste det ha varit viktigt för honom, precis som för Mensjikov, att affären inte kom inför Nikolaj I:s ögon i hela sin bredd. Men att beslutsfattarna, kanske till och med självaste Nikolaj I, befattade sig med argumenten framlagda av senaten, framför allt med von Haartmans argument, påvisas av de talrika markeringarna i senatsskrivelsens text.

Att denna konflikt sammanföll med konflikten om ett förbud av Snellmans tidning *Saima* påverkade resultatet i den strikta bemärkelse vi sett.¹⁰¹ Mensjikov hade länge varit tveksam efter att Fischer uppmanat honom att förbjuda *Saima*. Han hoppades på en reaktion från Finlands offentlighet och understödde von Haartmans argumentation att man inte skulle skapa martyrer. Han räknade med censurmyndigheterna, som ju sedan 1845 hade upprustats – men dessa försvarade å sin sida *Saima* in i det sista och gick inte ens med på hans önskan om ett förbud för Snellman att ge ut periodika i framtiden. Hos kejsaren kunde Mensjikov ju inte heller förorda ett förbud mot *Saima*, då han samtidigt gav efter i frågan om de lokala censorerna. Eftersom han

98. Ca 7 Bl. 13–14 (Mensjikovs not) och 15–16 (Armfelts notutkast), KKK. Meddelandet därom blev sedan föredragningsnot 35.

99. Det fanns tillfällen då Armfelt bad honom att lägga fram brådskande ärenden vid hans regelbundna audienser, när det inte fanns tillräckligt med material för en egen föredragning. För [22/1] 3/2 hade inget paket med föredragningsnoter förberetts av statssekretariatet. ”Doklad” (föredragning) noterades i Armfelts dagbok [8/1] 20/1 (som not 56 [VAY 918], s. 50) och [12/2] 24/2 (ibid., s. 55).

100. Ibid. [24/1] 5/2: ”le Prince m’a cherché” (fursten uppsökte mig).

101. Skrivelse från Mensjikovs kansli i S:t Petersburg [24/11] 8/12 1846, Salaiset aktit 43 (1845), Fc 37, KKK. – Utförligt i Savolainen, *Snellmans liv*, s. 441–452.

var besviken på de centrala censurmyndigheterna gjorde han nu inga eftergifter när det gällde att stärka guvernörernas grepp om de lokala censorerna. Kanske var det Nikolaj I själv som tillbakavisade Armfelts mildare version av noten.

... OCH ETT PERSPEKTIV

Om Armfelt undrade om det utdragna motståndet mot denna skärpning av censuren var värt mödan, gav generalguvernören senare själv ett vältaligt svar. År 1847 intog Johan Mauritz Nordenstam, i egenskap av Nylands guvernör och universitetets vicekansler, en maktfullkomlig ställning, och hans utnämning till senator var omedelbart förestående.¹⁰² Som vicekansler var han också chef för censuröverstyrelsen, men uppenbarligen ville han även överta kontrollen över censuren av periodika i Nylands län från censurkommittén. Det var Mensjikov som förmådde honom att avstå från detta genom en åttaspaltig hemlig skrivelse av den [27 mars]/8 april 1848. Enligt Mensjikov hade det varit olägligt att inleda en ny officiell korrespondens om detta vid den aktuella tidpunkten.¹⁰³ Han framhävde Nordenstams ställning i spetsen för censurmyndigheterna och reserverade till och med särskilda medel för en ytterligare censor i censuröverstyrelsen. Men Mensjikov var tveksam till att ta sig an en ändring av censursystemets struktur igen. Denna mödosamt avslutna mapp ville generalguvernören under inga omständigheter öppna.

Armfelt fick ännu en motivering för sin politiska linje att inte ge Mensjikov någon anledning att lämna sitt uppdrag i Finland – för vilket han skulle ha haft tillräckliga (hälso)skäl. Ännu under sin sjukledighet bekräftade generalguvernören i ett hemligt brev sitt utdragna avslag i den ödesdigra kodifikationsfrågan. Detta brev följdes av en relaterad skrivelse till självaste kodifikationschefen.¹⁰⁴

102. Nordenstam blev guvernör 6/6 1847, tjänsteförättande vicekansler 30/1 och senator 18/5 1848 (alla datum enligt nya stilen). Tor Carpelan, *Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ättarna 2. H-R*, Helsingfors: Frenckell 1958, s. 790.

103. Sekretne i konfidential'nye bumagi 1840–1850 (Hemliga och konfidentiella papper) (förfullständigt 1838–1854), 66b, 5, Fe 7 (Pietarin kanslian aktit), KKK.

104. Mensjikov till Armfelt (hemligt), [30/5] 12/6 1846. No. 583, Dd 2 (Sekretne žurnal'1831–1847 (enligt bokryggen, men i själva verket bara till 1846!)), KKK; Mensjikov till kodifikationschefen Dmitrij Nikolajevitj Bludov [12/6] 24/6 1846

Armfelts i början återgivna kritik av pressen kan således förklaras utgående från hans osäkerhet inför sin egen situation – kritiken var ett plågat bifall till von Kothens yrkande på att de lokala censorerna ställdes under guvernörernas tillsyn. Detta befullmäktigande skulle å sin sida möjliggöra von Kothens kamp mot *Kanava*, och det räckte för att han skulle nå sitt mål. Han hade utverkat fullmakt för sina egna syften, och inte i första hand för att ge guvernören Gustav Adolf Ramsay i Kuopio ett verktyg i händerna. Övervakningen, förföljelsen och slutligen förbudet av *Saima* utspelade sig redan tidigare högre upp i makthierarkin, varför Armfelts gillande eller ogillande inte spelade någon roll. Anmärkningen i brevet till von Kothen syftade alltså inte specifikt på Snellmans blad.

Armfelt spelade trots allt en ganska obekvämd roll. Är det inte så att hans hänsynstagande till Mensjikovs intressen är präglad av taktik, till och med av opportunism? Om man talar om Nervander som ”betrodd person i systemet” på grund av hans appeller till Snellman om måttfullhet,¹⁰⁵ kan man då på samma sätt tala om ”system Armfelt”? Om man vill göra det måste man placera systemet i ett större perspektiv. Det kan karakteriseras med följande maximer:

- att hindra autokratins från att slå näven i bordet, såsom hände under Zakrevskij, när den sträcktes en kompromissens hand
- att bidra till balansen i ett känsligt system, där autonomin skulle bevaras på autokratin villkor
- att inte låta den latent finländska aversionen mot Ryssland bryta ut, och att bortförklara enstaka uttryck för den
- att bevara Finlands autonomi, att gripa chansen att bygga ut den, samt att visa att den kunde förenas med Rysslands intressen

Detta system skulle visa sig framgångsrikt, men passionerade offentliga diskussioner under de ovan beskrivna förhållandena var tveeggade. Skulle diskussionerna tjäna som signal för att synliggöra Finlands livsviktiga intressen, så måste de samtidigt kunna kontrolleras. Där-

(ibid., Nr. 589). Den [16/6] 28/6 1846 yttrade Fischer till och med tvivel om generalguvernörens återkomst inför postdirektören Alexander Wulffert. Ibid., Nr. 590.
105. Savolainen, *Snellmans liv*, s. 418: ”i egenskap av en betrodd person inom systemet”.

för accepterade en högt uppsatt ämbetsman som Armfelt censuren, i enlighet med hans tid, uppgift och situation. På den tiden var det publicerade ordet fritt endast i England och Sverige. I Finland gällde, med stöd i försäkringar givna under Borgå lantdag, också i detta hänseende den svenska lagen, med alla de inskränkningar som tillkommit efter frihetstiden. Sedan 1774 var censurlagstiftningen nämligen åter regentens ensidiga rätt. Det har dock blivit tydligt att Armfelt försökte kämpa för en förständig och rättssäker censurpraxis.¹⁰⁶

Det skulle vara ett grundläggande missförstånd att tillämpa Hannikainens suck över von Kothen – ”Det är en [...] outplånlig skam att det sker af våra egna män [...]!”¹⁰⁷ – på Armfelt. I så fall ser man nämligen den autonoma finländska staten som en rysk angelägenhet, och handlingar för att försvara det inhemska styrets åtgärder bara som en gest av underkastelse under Ryssland. Utgående från finländsk rätt var von Haartmans politik inte konstitutionellt legitimerad, liksom inte heller den ekonomiska politiken i de flesta europeiska stater på den tiden. Men även Mensjikovs politik utgick från vad han ansåg vara interna problem för Finland och inte primärt från Rysslands intressen. På den tiden var Rysslands intresse beträffande Finland ett icke-irredentiskt, lugnt gränsområde som förvaltade sig självt gott och inte blev en inkörsport för liberala idéer.

Kritik mot regeringen var därför tveeggad, i det att den uttryckte en vädjan om att avhjälpa missförhållanden och således automatiskt misskrediterade en del av Finlands förvaltning och därmed dess autonomi. Den ryska autokratin som ansåg sig stå över parti- och ägarintressen och därmed ansåg sig vara mest kompetent att hitta de rätta lösningarna, kunde lätt frestas att utföra en ”ersättningshandling” som skulle ha bytt ut det lokala, även inom landet häftigt kritiserade systemet, mot ett system kontrollerat av Ryssland.

Ur biografisk synvinkel fungerar denna studie som en närbild. Hur var det för Armfelt att stå på en ostadig grund och att navigera mellan Mensjikov och kejsaren, samt mellan von Kothen och von

106. Ett pennstreck som kan fylla denna bild är att Armfelt tillämpade en mild praxis när han år 1846 under några månaders tid fungerade som Mensjikovs vikarie vid censuren av utländska tidskrifter. Saapuneet salaiset paino-oloja koskevat kirjeet (1827, 1829, 1846), Fc 4, VSV.

107. Hannikainen till Snellman, samma som not 57 (här s. 621).

Haartman? Hos Armfelt lämnade denna plågsamma position ett bestående ärr – ett misstroende mot von Kothen.¹⁰⁸ Uppenbarligen ansåg Armfelt att von Kothen's dolda inflytande på Rysslands politik gentemot Finland var så stort att Armfelt var tvungen att låta denne "grå eminens" kontrollera 1852 års universitetsstatuter, vilket åtminstone skulle säkerställa universitetets fortbestånd.¹⁰⁹

Armfelt (och också von Haartman) ville trots allt att man fortsatte att tänka i landet – som den östtyske dissidenten Rudolf Bahro uttryckte det en gång i tiden. Senaten avvärjde till exempel ett förbud mot Snellman att, under en obegränsad tid framöver, ge ut periodiska skrifter. Men hur lite Armfelt egentligen uppskattade dessa åtgärder, fastän han såg dem som nödvändiga, märker man därav att han redan under Krimkriget drog nytta av Mensjikovs frånvaro och mjukade upp tryckningsförbudet.¹¹⁰ Dessutom stärkte han sin förtroendeställning hos universitetskanslern och sedermera kejsaren Alexander II, som efterträdde Nikolaj I och som drog tillbaka talrika universitetspolitiska åtgärder. Som en första signal fick Snellman en professur i filosofi 1856, men utan att professuren fick bära det misstänkliggjorda namnet filosofi.¹¹¹

Översättning från tyska: Jörgen Scholz

-
108. I sina memoarer skriver Fischer om von Kothen: "Förresten vet han än i dag inte att greve Armfelt främst fruktade hans maktlystnad och hans obetänksamma brådska, och att han, fastän de hade tät brevkontakt, oroade sig över att jag för ofta följde hans rekommendationer." Orig. på ryska: "Vpročem on ne znaet do sich por, čto graf Armfel't pervij bojalsja ego vlastoljubija i oprometčivosti, i čotja nachodilsja s nim v samoj korotkoj perepiske, očen' opasalsja, čtoby ja ne sliškom mnogo sledoval ego rekomendacijam." (Konstantin Ivanovič Fišer, "Zapiski senatora Fišera", *Istoričeskij vestnik* 29 (1908), 14 (Nojabr'), s. 439.) (Sista meningen måste översättas så här. Fischer använder "opasalsja ne" i analogi till franska "craindre ... ne" (frukta ... att).)
109. Om detta i Georg Schaumans monografiska framställning "Huru 1852 års universitetsstatuter tillkommo", *Förhandlingar och uppsatser* 31 (1917), s. 85–197.
110. Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 343–379.
111. Matti Klinge et al. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990 2. Kejsarliga Alexanders universitetet*, Helsingfors: Otava 1989, s. 489, 505–507, 516–517, 526–527, 532–535.